

Els valors cristians dels arbres¹

Josep Gordi i Serrat*

1. Introducció

Els arbres són les espècies que viuen més anys, que arriben a una major alçada i que poden acumular la major biomassa. Per tant, han estat un referent cultural i natural per a moltes civilitzacions. Per als cristians, com per altres religions, l'arbre és símbol de la vida volguda per Déu i participa dels tres mons: el subterrani per mitjà de les arrels, el terrenal a partir del tronc i el celestial per la seva capçada que s'enfila cap al cel i el connecta amb la divinitat.

D'altra part, les espècies arbòries són molt presents en la nostra societat, ja que esdevenen un element significatiu de molts paisatges naturals i també d'alguns paisatges urbans, és a dir, que fàcilment, al llarg de les nostres caminades o passejades per carrers o camins, els arbres ens acompanyen o poden ser una ombra amiga on refugiar-se davant de la calor estival o d'una tempesta sobtada.

Al llarg del camí que des de Roncesvalles va fins a Santiago de Compostela, vam tenir la sort de gaudir de l'ombra de diferents boscos i arbres. Recordo espacialment el roure del pelegrí sota el qual hi ha alguns bancs on asseure's i observar l'esplèndida capçada d'un roure centenari. També em va sorprendre que al peu del tronc alguns pelegrins hi havien deixat creus fetes amb branques, flors i fulles de plantes ruderals.

Tothom reconeix que els boscos tenen una triple funció: productiva, ambiental i cultural. Ara bé, els valors intangibles dels boscos i dels arbres són una de les funcions que atresoren, actualment, de més alt valor, ja que ens permeten un acostament cultural o espiritual a l'arbre i/o al bosc.

De la mateixa manera que s'estudien els espais naturals sagrats², també existeixen arbres amb importants valors espirituals. Per tant, tant els paisatges com els arbres poden ser valorats, entre d'altres raons, els valors intangibles que tenen i que permeten un altre tipus d'aproximació cap a aquests éssers vius. Ara bé, per acostar-se als arbres i gaudir-los, cal un canvi en la nostra conducta i actitud. Jesús Garcia Varela (GARCIA, 2006) ens proposa acostar-nos als arbres i endinsar-nos en els boscos en silenci, ja que els arbres i els boscos són la porta del camí cap a recuperar els valors essencials de la persona.

També ens suggereix endinsar-nos-hi, si és possible, en solitud, fet que ens permetrà poder gaudir més intensament dels valors ecològics i espirituals de l'arbre i el bosc. En darrer terme, cal apropar-nos-hi amb respecte, ja que aquesta actitud ens permetrà situar-nos correctament dins l'escenari natural del qual formem part.

Aquest article pretén analitzar els principals valors espirituals i simbò-

1 Voldria agrair la lectura i els suggeriments que Maria-Mercè Bruguera, mossèn Joan Galtés i el naturalista Josep Maria Mallarach han fet al meu treball.

2 Per exemple, el novembre de 2006 es va celebrar al monestir de Santa Maria de Montserrat un taller de la Iniciativa Delos, del Grup d'especialistes en valors culturals i espirituals de les àrees protegides d'UICN titulat *Natura i espiritualitat*.

* Professor titular de Geografia de la Universitat de Girona. josep.gordi@udg.edu

lics que presenten els arbres de la riba mediterrània europea en relació amb la religió cristiana. Des del nostre punt de vista, reconèixer i divulgar els valors intangibles dels arbres pot convertir-se en un altre tipus de relació entre la natura i les persones i, per tant, un element que pot permetre ajudar a sensibilitzar la població dels valors globals que atresoren els espais naturals i, en conseqüència, facilitar-ne la conservació i la bona gestió.

Com a exemples clars de què a nivell internacional aquests valors van prenent cada cop més importància, voldríem assenyalar, en primer lloc, l'existència de la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial promoguda per la UNESCO l'any 2003 (www.unesco.org/culture) i que va ser ratificada per l'estat espanyol l'any 2009. En segon lloc, voldríem esmentar l'associació Silene (www.silene.es) dedicada a l'estudi, la divulgació i la promoció del patrimoni espiritual i cultural intangible, especialment respecte a la conservació de la natura. D'altra part, també hi ha al mercat un gran nombre de llibres que tenen com a objectiu divulgar els valors simbòlics i culturals que presenten els arbres (NADKARNI, 2008), (HAGENER, 2006) i (ABELLA, 1996).

Com que l'àmbit del nostre estudi és la riba europea de la mediterrània, el cristianisme és la manifestació espiritual més profundament arrelada i que, a la vegada, amara el medi cultural on ens trobem inserits. Ara bé, no hem d'oblidar que els arbres són també presents en la mitologia i la poesia grecolatina (VILLALONGA, 1986). Per exemple, l'olivera, que com veurem més endavant és un arbre sagrat a tota la mediterrània, va ser el do que Atenea va fer als atenesos i, amb el temps, va esdevenir un símbol de vida, de llum i d'eternitat tant per la utilitat de l'oli

com per la longevitat de l'arbre i també tant a la cultura cristiana com a la islàmica, que presenta molts lligams històrics amb el món cristià i que ha tingut importants pensadors, com Ramon Llull, que han treballat per cercar ponts de diàleg entre les dues religions i cultures.

Ara bé, en aquest article ens centrarem en les relacions entre arbres i cristianisme i, en conseqüència, és en els textos cristians on ens capbussarem per trobar referències simbòliques dels arbres mediterranis.

2. Els arbres a la Bíblia

Aquest apartat el dividirem en dos àmbits. El primer és el dels arbres a l'Antic Testament, tot i que ens centrarem en els llibres del Gènesi, del Deuteronomi, dels Jutges i dels Salms. L'element comú és que es parla dels arbres genèricament, amb la voluntat d'establir les relacions entre l'ésser humà i els arbres, com és el cas del Gènesi, o bé utilitzant els arbres com a persones i, per tant, com a narracions al·lisonadores. En segon lloc, parlarem dels arbres al Nou Testament i ens centrarem en les paràboles que utilitzen els arbres, també amb una voluntat exemplificadora sobre el comportament de les persones.

En el Gènesi apareixen dos tipus de relats de la creació. El primer és el de l'escola sacerdotal que narra la creació en set dies. El segon és el de l'escola jahvista que explica la creació de l'home a partir de la pols al paradís o jardí de l'Edèn. En el primer relat, l'arbre neix com a part de la vegetació i, bàsicament, com a productor de fruits³: "Que la terra produeixi la ve-

3 Tots els textos transcrits provenen de la Bíblia, segons la versió dels textos originals i notes dels monjos de Montserrat (2009), Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

getació: herba que doni llavors i arbres fruiters de tota mena, que facin fruit i llavor a la terra” (Gn 1,11). Del Gènesi neix una visió antropocèntrica del món i de la natura, ja que tots els animals i plantes es posen a disposició de l'ésser humà: “Us dono totes les herbes que fan llavor per tota la terra, i tots els arbres fruiters i que fan llavor: que us serveixin d'aliment” (Gn 1,29). Segons aquest primer relat, tota la creació és bona i bella. Déu col·loca l'ésser humà al cim de la creació amb un gran poder sobre aquesta ja que s'utilitzen els termes: “domineu i sotmeteu”.

En el segon relat se situa la creació de l'home dins del jardí de l'Edèn, on Déu: “va fer brotar de la terra fèrtil tota mena d'arbres agradables a la vista i bons per a menjar, com també l'arbre de la vida, al mig del jardí i l'arbre del coneixement del bé i del mal” (Gn 2,9). En aquest paràgraf apareixen, respecte del primer relat, diferències importants: la primera és que parla d'arbres agradables a la vista, és a dir, en situar-se l'acció en el jardí, la funció estètica també hi és present. La segona és que s'esmenten dos arbres simbòlics: l'arbre de la vida i l'arbre del coneixement⁴. En aquest segon relat l'ésser humà també se situa al cim de la creació i per damunt de plantes i animals.

En el Deuteronomi apareix un magnífic paràgraf on es parla que una bona terra és aquella que té arbres i plantes que donen fruit: “País de blat i d'ordi, de vinyes, figueres i magraners; terres d'oliveres, d'oli i de mel. País on menjaràs el pa en abundància i res no et faltará” (Dt 8,7).

En el llibre dels Jutges (Jt 9:1-16) s'explica la història d'Àbimèlec. Dins d'aquesta narració apareixen les es-

plèndides i simbòliques paraules que Joatam dirigeix a tots els habitants de Siquem:

“Escolteu-me, habitants de Siquem, i Déu us escoltarà. Una vegada, els arbres es van posar en camí per anar a ungir un rei que els governés. I van dir a l'olivera: “Sigues el nostre rei!” Però l'olivera els respongué: “Com puc renunciar al meu oli, que serveix per honorar Déu i els homes, i anar a balancejar-me sobre els arbres?” Llavors els arbres van dir a la figuera” (...)“ Llavors tots els arbres van dir a l'arç: “Vine tu, sigues el nostre rei!” Però l'arç va respondre als arbres: Si és amb bona fe que em voleu ungir com a rei vostre, veniu, empareu-vos sota la meva ombra; i si no, sortirà foc de l'arç i consumirà els cedres del Líban!”.

És molt interessant comprovar com el text utilitza els arbres com a persones que són temptades pel poder i com l'arç, que és un arbre punxós, és l'únic que accedeix a governar sota un advertiment previ: si no utilitzeu correctament el poder sereu castigats, tal com li va passar a Abimèlec, ja que per arribar al poder va matar tots els germans menys al petit, Joatam, que s'havia amagat i que és qui dirigeix les paraules abans esmentades al poble.

En els salms apareixen, bàsicament, dues utilitzacions de l'arbre. La primera és prendre l'arbre com a exemple de creixement, tant pel que fa a la rectitud del seu tronc com, sobretot, als seus fruits. Per tant, és un exemple per a l'ésser humà, ja que està arrelat a la terra i desenvolupa un tronc recte del qual surten les branques i els fruits. Podem esmentar tres exemples d'aquesta concepció de l'arbre. La primera és del salm 1 (Ps 1:3-4) que diu:

*Serà com un arbre arrelat vora l'aigua,
que fa fruit quan n'és el temps,
i el seu fullatge mai no es marceix;
duu a bon terme tot allò que emprèn*

4 Quan parlem del simbolisme dels arbres ens esplaïarem sobre el significat d'aquests dos arbres

El segon exemple és del salm 52 (Ps 52: 10-11) i diu:

*Però jo, com l'olivera en plena vida,
dins la casa de Déu,
confio en el seu amor
per sempre més.*

El tercer exemple prové del salm 128 (Ps 128: 3-6) i diu:

*La teva esposa fruitarà com una parra,
dins la intimitat de casa teva;
veuràs els fills com plançons d'olivera
entorn de la taula.*

La segona concepció dels arbres dins dels salms és com a exemple de què malgrat la seva alçada i dimensions, la força de Déu els pot abatre en qualsevol moment. Un magnífic exemple ens apareix en el salm 29 (Ps 29:4-5) que diu:

*El tro de Jahvè estavella els cedres,
Jahvè estavella els cedres del Líban.
El tro de Jahvè arremolina l'alzinar
i escorça les bosquíries*

46

Els arbres en el Nou Testament són, sobretot, utilitzats a les paràboles. En concret, apareixen a l'arbre jutjat pels seus fruits (Mt 7:16-20) i a la de la figuera que no feia fruit (Lc 13: 6-9). En el primer cas, l'evangelista esmenta el valor identificador que tenen els fruits del seu arbre: "Pels seus fruits els coneixereu. Es cullen potser raïms dels cards o figues dels arços? Així, tot arbre bo dóna bons fruits i l'arbre

dolent dóna fruits dolents... Tot arbre que no dóna bon fruit és tallat i llençat al foc. Així, doncs, pels seus fruits els coneixereu". En el segon cas, la paràbola explica que al trobar-se Jesús una figuera sense fruits al peu del camí, li digué: "Que no surti mai més fruit de tu" i a l'instant la figuera es va assecar. En totes dues paràboles, els fruits són les accions de les persones i, per tant, l'arbre és utilitzat com a mirall de la vida de les persones.

3. La simbologia cristiana dels arbres mediterranis

A continuació ressenyem la simbologia dels principals arbres mediterranis que s'esmenten a la Bíblia. Cal precisar que a la Bíblia hi ha 525 referències a arbres tot i que se n'esmenten 22 de concrets (MUSSELMAN, 2003). En canvi, l'antic professor de botànica de la Universitat Hebrea de Jerusalem Michael Zohary (ZOHARY, 1982) diu que n'hi ha més de 40. Cal assenyalar que l'obra de Zohary és un treball rigorós que es fonamenta en el treball de camp i en la consulta dels textos bíblics actuals i originals en les diverses llengües que es van escriure. Zohary arriba a identificar 128 espècies de les quals 40 són arbres fruiters o forestals. D'aquests conjunt, només comentarem els arbres mediterranis amb més referències i simbologia.

En primer lloc, parlarem de l'olivera, originària d'Àsia Menor, però que s'ha estès i cultivat per tota la conca mediterrània des de l'antiguitat per l'elevat valor dels seus fruits, ja que se n'extreu l'oli d'oliva, que atresora importants valors alimentaris, medicinals, cosmètics i, també, com a combustible per il·luminar.

L'olivera simbolitza la pau, però també és símbol del martiri, de la saviesa i de la fecunditat. A la vegada, és

Figura 1. Oliveres al peu del Port (J. Gordi)

present en moltes cerimònies religioses, ja sigui per utilitzar-ne l'oli o les seves branques i, per tant, té un important valor d'arbre sagrat. Per exemple, l'oli balsàmic s'utilitza en diferents sacraments, com el baptisme, la unció als malalts i l'ordenació sacerdotal. Aquestes darreres afirmacions les podem confirmar a partir de les següents referències bíbliques. La primera és el text de l'arca de Noé, en concret quan Noé envia un colom fora de l'arca: "Cap al tard, el colom li tornà duent al bec una fulla tendra d'olivera" (Gn 8,11). La segona prové del llibre de Judit quan Judit presideix la dansa de les dones: "Ella va prendre a les mans rams de verd i en va repartir entre les dones que estaven amb ella; es van coronar totes d'olivera, i Judit es va posar davant del poble, conduint la dansa de totes els dones" (Jdt 15, 13).

Hageneder (Hageneder, 2006) esmenta que les portes de fusta del temple de Jerusalem eren de fusta d'olivera i que pels seus voltants hi havia oliveres plantades. D'altra part, l'olivera és emprada com a sinònim de fortalesa, de força i fins i tot de reialesa. Hem vist exemples quan hem parlat del llibre dels salms. També en el llibre de Judit llegim: "Es van coronar totes d'olivera" (Jdt, 15,13). Hi ha encara dues referències d'oliveres importants a la Bíblia. La primera fa referència a l'inici de la passió de Jesús de Natzaret la vigília del seu empresonament i passió va dirigir-se a meditar a Getsamàní entremig de les oliveres, tal com s'esmenta a l'evangeli de Sant Lluc: "Sortí i s'encaminà, segons el costum, al turó de les oliveres. L'hi acompanyaren també els deixebles" (Lluc 22, 39). Segons Armand Puig (2004) Getsamàní era un hort, és a dir, un clos amb una tanca de pedra seca dins la qual hi ha-

via oliveres i aquest lloc era utilitzat per Jesús com un espai de pregària. Cal esmentar que aquest espai encara existeix i és visitat pels pelegrins, i encara conté algunes oliveres, que científicament comprovat, daten de l'època de Jesús. La segona fa referència al diumenge de rams. Encara que els evangelis no parlen de rams d'oliveres, la tradició popular ho ha fet seu. El costumari d'Amades (Amades, 1985) ho relata així: "L'església celebra l'entrada triomfal de Jesús a Jerusalem on fou rebut amb palmes i branques de llorer i olivera".

En segon lloc, comentem la simbologia de dos arbres propers a l'olivera: ens referim al llorer i la palmera. El llorer és símbol de victòria i d'immortalitat, ja que la corona de llorer és el triomf sobre la mort i, a la vegada, és símbol de virtut. També, dins la cultura grecollatina, el llorer era un arbre sagrat i simbolitzava la glòria i la saviesa. La palmera és un arbre molt preuat al desert, tant per la seva ombra com pels seus fruits: els dàtils. Segons mossèn Pedro-José Ynaraja⁵, quan la Sagrada Família fugia cap a Egipte i en un moment que Maria havia de donar el pit, es van aturar al peu d'una palmera i aquesta, per amagarlos dels soldats, es va ajupir per taparlos amb la seva capçada. Aquest trasbals va generar que una gota de la llet de Maria caigués sobre la roca i aquesta es va tornar blanca. Aquesta llegenda està en l'origen de la gruta de la llet de Betlem i, per aquest motiu la palmera és símbol d'acollida i hospitalitat. La fulla de la palmera que va ser utilitzada pels habitants de Jerusalem per festejar l'entrada de Jesús, simbolitza el triomf o la victòria sobre el pecat i la mort. També apareix en altres celebracions com en el primer llibre de Macabeus (1 M 13, 51): "El dia vint-i-tres del mes segon

5 <www.autorescristianos.org/pedrojoseynaraja>

Figura 2. El roure de l'ermita de Salarsa a l'Alta Garrotxa (J. Gordi)

48

de l'any cent setanta-u, els jueus van entrar a la ciutadella enmig d'aclamacions i amb palmes a les mans, al so d'arpes, címbals i lires, amb himnes i càntics, perquè havia estat esclafat i expulsat un gran enemic d'Israel". Segons Menghini (Menghini, 2004) la palma esdevé l'arbre de la perfecció, ja que el seu fust és recte, es projecta cap al cel i les fulles són simètriques. Producte de la seva morfologia, la palma també simbolitza el naixement del sol.

Un exemple on apareixen juntes l'olivera i la palma el trobem al segon llibre de Macabeus (2M 14, 4) quan Alquim anà a trobar al rei Demetri: "Es presentà, doncs, davant el rei Demetri cap a l'any cent cinquanta-u per fer-li ofrena d'una corona d'or, una palma i les tradicionals branques d'olivera del temple". Alhora, és un atribut dels màrtirs. Per tant, la palmera també es

presenta com a símbol d'immortalitat i, a la vegada, ens evoca el paradís perdut.

En tercer lloc, parlem de l'alzina que, com el roure, són símbol de fermesa i fidelitat. Cal recordar que l'alzina és un arbre mediterrani de creixement lent que quan es desenvolupa isolat genera una ampla capçada i, conseqüentment, una esplèndida ombra on reposar en el calorós estiu. Per tot plegat, és un arbre ben arrelat que pot resistir fortes tempestes i que pot viure segles. Per aquests motius apareixen en els textos bíblics molts passatges on l'alzina o, millor dit, el seu tronc i l'ombra de la seva capçada s'ofereixen com un lloc de trobada o repòs: "L'àngel del Senyor va venir a asseure's sota l'alzina d'Ofrà, que era propietat de Joaix, del clan d'Abièzer" (Jt 6,11), "Va sortir darrere l'home de Déu i l'aconseguí quan estava assegut

Figura 3. El xiprer és un arbre plantat en els interiors dels claustres i camins d'accés als cementiris (J. Gordi).

sota una alzina” (1 Re 13,14). Al ser un arbre d’una gran longevitat, l’alzina també s’utilitza com a punt de referència i, fins i tot, com a espai per enterrar objectes i persones. Vegem-ne alguns exemples: “Aleshores va morir Deborah, la dida de Rebeca, i la van enterrar a la vora de Betel, al peu d’una alzina que Jacob va anomenar l’Alzina del Plany” (Gn 35,8), “i les va escriure en el llibre de la Llei de Déu. Després va prendre una gran pedra i la plantà sota l’alzina del santuari del Senyor” (Jos 24,26).

En quart lloc, relacionem el paper del xiprer, que és un arbre originari de l’Àsia però molt estès per la conca mediterrània. Com que és un arbre que creix esvelt i alt, ja que pot arribar als 20 metres, sempre se li han atribuït importants valors espirituals. Podríem dir que és l’arbre que simbolitza l’acolliment, el repòs i el benestar i, per aquests motius, cavalca entre el cel i la terra. Seguint aquesta simbologia coneguda arreu, s’han plantat xiprers al costat de molts edificis religiosos. Veiem dos passatges bíblics que il·lustren el valor del xiprer: “En lloc d’espines creixerà el xiprer, en lloc d’ortigues, la murtra. L’anomenada del Senyor serà gran, un senyal perpetu, indestructible” (Is 55,13) o “com una olivera carregada de fruit i com un xiprer que s’enlaira fins als núvols” (Sir 50,10). També caldria esmentar que moltes llegendes i contes es refereixen al xiprer prop de les masies com una informació pels pobres i caminants sobre el dret d’hostatjar-se (Roma, 2000). Si hi havia un xiprer hi havia dret a un petit àpat, si n’hi havia dos es podia esperar un àpat complet i, tres xiprers, volia dir que es tenia dret a passar-hi la nit. Segons Menghini (Menghini, 2004) el xiprer és l’arbre de la vida espiritual, sempre verd i vigilant i, a més a més, la seva es-

veltesa el converteix en una escala cap a Déu.

En cinquè lloc, comentarem el simbolisme del cedre del Líban, un arbre de la muntanya mediterrània que té grans dimensions, ja que pot arribar als 20 metres d’alçada amb un tronc d’un important diàmetre. Forma densos boscos a les muntanyes del Líban, com un temple ple de columnes i foscor. Un lloc emblemàtic, en aquest sentit, és la vall dels Cedres de Déu, protegit per l’església maronita. La fusta del cedre ha estat molt preuada des de l’antiguitat, ja que és molt resistent als insectes i desprèn un aroma agradable. Es pensa que les bigues, l’artesonat i l’altar del temple de Jerusalem eren de fusta de cedre: “Un cop acabat tot l’edifici, Salomó el va cobrir amb un sostre de cedre” (1Re 6,9) i “Revestí també les vint colzades de la cambra interior del santuari amb plaques de cedre, des del paviment fins al sostre. Destinà aquella part a cambra sagrada, a lloc santíssim” (1Re 6,15). Per tot plegat, no és estrany que aquest arbre tingui una fecunda simbologia. Normalment és símbol de bellesa i majestat, però la seva longevitat i el caràcter perenne de les seves fulles també l’associen a la vida eterna així com a la fortalesa i la fermesa de la fe. Al ser la fusta que revesteix la llar de Déu, el cedre és esmentat com un dels elements de la cerimònia de purificació d’una casa: “Després prendrà l’ocell viu amb el tronc de cedre, la llana tenyida d’escarlata i l’hisop, i ho mullarà tot en la sang de l’ocell degollat damunt l’aigua corrent” (Lv 14, 49).

Finalment, parlarem dels arbres fruiters. La figuera és un arbre fruiter que s’ha cultivat a la conca mediterrània des de fa milers d’anys. El seu fruit és el gran valor d’aquest arbre, ja que té un alt valor de calci, potassi, ferro i fòsfor. Per tant, és molt comú

associar la figuera a la fertilitat i a l'abundància. Hi ha molts passatges bíblics que responen al símbol esmentat: "No us l'escolteu! Això us diu el rei d'Assíria: Feu la pau amb mi, rendiu-vos, i cada un de vosaltres podrà menjar els fruits de la seva vinya i de la seva figuera, i beure l'aigua de la seva cisterna" (1Re 5,5) i "Cadascú s'asseurà a l'ombra de la seva parra o de la seva figuera, sense por de ningú. Ha parlat el Senyor de l'univers" (Mi 4,4).

Respecte a l'ametller, els elements que tenen importància simbòlica són el fruit: l'ametlla i la seva flor, ja que són símbol de dolçor i delicadesa. Com a fruit dolç amagat dins d'una closca simbolitza l'essencial, és a dir, el valor espiritual que està amagat a l'interior i que des de fora és inimaginable (VERICAT, 2008). Per tant, també simbolitza el valor espiritual de Jesús que s'amagava dins de la seva naturalesa humana. En italià, un ametller és un *mandorlo* i el seu fruit és la *mandorla*. Aquesta forma de l'ametlla s'utilitza en molts frontals i pintures per em-

marcar la figura de Déu. També és present en els ulls ametllats de les icones. La branca de l'ametller florit simbolitza l'aprovació divina.

Del castanyer, del qual tant s'aprofita la fusta com el fruit, el que pren simbologia cristiana és la castanya, que és símbol de la castedat i del triomf de la virtut sobre les temptacions de la carn, ja que les punxes de la seva clofolla són un element de protecció i defensa del fruit.

Del llimoner, també el seu fruit, la llimona, pren valor simbòlic al representar la fidelitat en l'amor i, a la vegada ser símbol de vida i de protecció contra les forces hostils.

Del magraner, la magrana amb les seves llavors és una fruita carregada de simbologia. Normalment és símbol de reialesa, esperança i vida futura, però s'empra com símbol de la resurrecció de Jesús o de la mateixa església, ja que les llavors representen els creients que formen una sola església. En els versos del Càntic dels càntics apareix un vers on se cita el valor de la magrana com a fruita que

50

Figura 4. Camp d'ametllers al peu del Port (J. Gordi)

satisfà l'assedegat, ja que l'esposa diu (Ct 8, 2):

*Quan et trobaria per fora, et podria besar
sense que ningú me'n fes retret.
Et conduiria i et faria entrar
a la casa de la meua mare, que em nodrí,
i jo et donaria a beure vi perfumat
i most de les meves magranes.*

Com en altres arbres fruiters, la perera, que és signe de benestar, pren importància pel seu fruit, la pera, que simbolitza l'encarnació de Crist o el seu afecte per la humanitat. També la pomera pren valor pel seu fruit: la poma esdevé representació de la fruita prohibida, ja que simbolitza la caiguda en el pecat. Respecte al presseguer i el seu fruit, el préssec, simbolitza la llengua i el cor agradables, també la virtut i la caritat. El préssec a les mans del nen Jesús significa la salvació.

El darrer arbre que comentem és el taronger i la seva fruita: la taronja. L'arbre, el fruit i la seva flor, són símbol, com a conjunt, de castedat, generositat i puresa. La blancor de les flors del taronger també simbolitza Maria.

4. Sant Francesc d'Assís i la natura

Sant Francesc d'Assís és una figura molt notable en la reformulació de les relacions entre la natura i les persones. Producte d'haver situat a l'ésser humà com una espècie més de la creació al mateix nivell que els arbres o els animals, sant Francesc es va convertir en el patró dels forestals⁶ i de l'ecologia perquè presenta un altre tipus de relació entre els homes i la natura diferent de la que es desprèn de

la lectura del Gènesi. Ara bé, cal assenyalar que altres personatges del món cristià, com sant Serafi de Sarov tenen un pensament similar. Segons Joan AMADES (1985) una llegenda esmentada que sant Francesc d'Assís hauria passat per Sant Joan Despí demanant acolliment a can Codina, el sant beneeix la casa i pronostica que als seus estadants no els mancarà mai el pa i, per tant, Sant Francesc també és considerat el patró dels captaires, caminants, rodavons i vianants.

Si llegim *Les floretes* de sant Francesc⁷ ens adonarem de dos fets interessants.

El primer és que el bosc, per sant Francesc, és un espai d'oració i, per tant, de comunicació amb Déu, tal com es demostra en diferents paràgrafs: "Un dia succeí que, quan es trobava sant Francesc al bosc en oració" o "Vinc de l'indret on viu el sant Francesc. I jo he anat per parlar amb ell i no he pogut, perquè era al bosc a contemplar les coses divines, i no l'he volgut destorbar". Per aquest motiu, un dels espais franciscans més autèntics són els camins que transcorren per l'alzinar que s'enfila davant de la ciutat d'Assisi on es troba la "grotta di san Francesco" que era un dels llocs de meditació i d'oració del sant.

El segon element corprenedor és el tractament que en la seva obra atorga als animals, ja que els anomena germans perquè els considera encarnacions divines. Per tant, podem deduir que les plantes i arbres mereixen el mateix tracte. La concepció franciscana de la natura és clarament panteista i aquesta concepció serà present a

6 El 4 d'octubre en què es festeja el naixement de sant Francesc d'Assís, els forestals celebren la seva festa. Per exemple, el Centre de la Propietat Forestal de Catalunya cada any celebra, amb diferents actes, la diada de sant Francesc.

7 Segons Josep Carner, traductor del llibre *Les Floretes* són: un aplec d'amoroses evocacions del Pobriçó d'Assís i dels seus primers companys, vingudes de confidències i memòries que, d'una boca a l'altra, anaren replegant, inconscientment, matisos i detalls particulars, i havien estat repetides i readaptades en les converses del patí rústec o del modest verger conventual.

l'obra de molts literats, com en el cant espiritual de Joan Maragall.

De ben segur que l'escena en què sant Francesc va predicar als ocells i que va inspirar Giotto per pintar un dels frescos de la vida de Sant Francesc on es manifesta amb major força l'essència del franciscanisme: "Vosaltres espereu-me ací, en el camí, i jo aniré a predicar a nos germans els ocells. I entra en el camp i comença a predicar als ocells que eren a terra. I sobtadament els que eren al cim dels arbres vingueren prop d'ell; i tots plegats no es mogueren gens mentre sant Francesc els feia prèdica. I en acabat i tot no se n'anaven pas, fins que els dongué la seva benedicció". La substància de la prèdica de sant Francesc fou aquesta: "Ocells, germans meus, molt obligats esteu envers Déu, el vostre creador, i sempre i en tot lloc l'heu d'alabar, perquè us ha donat el vestit doblat i triplicat. Altrament vosaltres mai no sembreu ni colliu; i Déu us manté i us dona les fonts i els rius per a la vostra beguda, i muntanyes i valls per al vostre recer, i els arbres acimats perquè hi feu el niu. I, per tal com no sabeu de filar ni de cosir, us vesteix a vosaltres i els vostres fills; molta d'amor, doncs, us mena el Creador, amb tant de beneficis com us fa; guardeu-vos, per això, germans meus, del pecat de la ingratitude; al contrari, cerqueu sempre de lloar Déu". Resta clar, segons sant Francesc, que l'ésser humà no se situa al cim de la creació, sinó que és un més que tracta els altres éssers vius de germans i com a tals els parla. Aquest sentiment de comunió amb la resta dels animals i plantes es manté fins als nostres dies fins al punt que avui tenim un gran nombre d'associacions de defensa dels animals o el fet que el col·lectiu ecologista reflexioni sobre si existeix o no la consciència vegetal⁸.

Lamentablement, aquest nou codi de relacions entre la natura i la persona que predica Sant Francesc, no va reeixir entre els pensadors de la seva època i fins molt segles després no reapareix i es trasllada, progressivament, al comportament social.

5. El simbolisme dels arbres emblemàtics que apareixen a la Bíblia

Els pobles de la mediterrània sempre han venerat els arbres, ja que els han fornit de fruits que els alimenten, de branques que serveixen de combustible i de troncs que s'han utilitzant com a materials de la construcció o per a la confecció d'eines. Ara bé, al costat d'aquesta concepció utilitària de l'arbre, també apareix una concepció estètica quan es valora el perfume dels fruits dels arbres o l'ombra i la forma de la capçada. Aquesta segona interpretació acostuma a anar paral·lela a la concepció de l'arbre com a element del jardí. En darrer lloc, podem esmentar una tercera concepció relacionada amb la longevitat de l'arbre i, per tant, al fet que alguns arbres són presents al llarg de diferents generacions. En aquest darrer cas, l'arbre és concebut com una fita en el camí, un lloc on reposar o pregar o, fins i tot, un espai sagrat. Segons Alessandrini (Alessandrini, 1993) els arbres posseeixen característiques que ens acosten a Déu, com la força, la bellesa, la longevitat, la fidelitat, el coratge, l'autoregeneració, la renai-xença i la puresa.

De la lectura del Gènesi i dels evangelis apareixen tres arbres simbòlics, que analitzem amb més detall: l'arbre de la vida, l'arbre del coneixement i

⁸ La revista *The Ecologist* en la seva versió per a Espanya i Llatinoamèrica (Abril, 2008) va dedicar un monogràfic a parlar de la consciència dels vegetals.

del mal i l'arbre de la creu, on va morir crucificat Jesús.

L'arbre de la vida apareix en el Gènesi, lligat al jardí de l'Edèn i, en conseqüència, contraposat a l'arbre del coneixement i del mal. Per tant, apareix, des dels primers textos bíblics, una situació, clarament maniquea, on l'ésser humà se situa entre l'arbre de la vida o del bé i l'arbre del mal o prohibit.

Una llegenda medieval relaciona l'arbre del mal amb la creu de Jesús. Per tant, l'arbre que va generar l'expulsió d'Adam i Èva del paradís i, en conseqüència, el del primer pecat de la humanitat, es converteix en el de la creu de Jesucrist. Segons Anna Maria Finotti (FINOTTI, 2006), que segueix una argumentació cristina, l'arbre del coneixement i del mal es converteix en el camí per sortir del laberint que és la vida. Un camí ple d'eleccions responsables que sempre es troben, com l'arbre mateix, entre el cel i la terra, o com simbolitza la creu de Jesús, entre la verticalitat i la horitzontalitat. A la fi del camí ens espera, segons les creences cristianes, l'arbre de la vida custodiat per un querubí amb una espasa de foc i enllaça amb el que genera la crucifixió de Jesús, és a dir, la seva posterior resurrecció i, per tant, la creença en la vida eterna.

Segons Menghini (Menghini, 2004) l'arbre de la vida és el primer pont entre la terra i el cel, entre el món natural i el sobrenatural i, per tant, entre l'home i Déu. L'arbre és font de vida a partir de la llum del sol que li permet crear matèria viva a partir dels gasos que hi ha a l'atmosfera i l'aigua i els nutrients que hi ha en el subsòl i mitjançant l'acció de la fotosíntesi. L'acció de treure brots tendres o noves fulles simbolitza la força energè-

tica i regeneradora de l'arbre i el seu triomf sobre la mort hivernal. En ocasions, l'arbre de la vida també pot anomenar-se arbre còsmic, ja que representa el centre, l'inici o el punt de partença del viatge ideal per a la memòria històrica. L'espècie que millor assumeix el paper d'arbre còsmic és la magnòlia, ja que és una espècie molt antiga, segurament una de les plantes superiors més antigues de la terra.

L'arbre del coneixement i del mal se situa també en el paradís i té una doble connotació ja que, d'una part, és l'arbre del mal custodiat per la serp i de l'altre, és l'arbre del coneixement. Respecte a la primera concepció, en parlarem més endavant. Pel que fa a l'arbre del coneixement, les seves referències són que els arbres poden esdevenir una font per a l'aprenentatge i la saviesa, és a dir, que els arbres es converteixen en vehicles del coneixement. Sant Bernat, un dels homes més savis de l'Europa medieval, va escriure⁹: "Escolta't un home d'experiència: aprendràs més en els boscos que en els llibres. Els arbres i les pedres t'ensenyaran més del que puguis obtenir d'un magister". Per aquest motiu, els gremis van crear l'arbre dels oficis.

Un altre exemple apareix en el fet que Buda va cercar la veritat última al peu d'un arbre. Avui dia, al pipal (*Ficus religiosa*) se'l considera un arbre sagrat pels hindús i budistes i el Pipal de Boadh Gaya és un santuari que atreu pelegrins de tot el món, ja que es considera que aquest arbre descendeix de l'arbre al peu del qual Buda va tenir la seva revelació. El mateix Buda va dir: "aquell que el veneri rebrà el mateix favor que si em venerés a mi".

En alguns textos, l'arbre del coneixement i del mal també s'esmenta com l'arbre de la serp o l'arbre del pecat, ja que sota aquest arbre l'home pren consciència del seu nou estat de

nuesa, no només material, sinó també espiritual, després d'haver tastat el fruit prohibit. Segons Alessandro Meghini (Menghini, 2004) alguns autors esmenten l'arbre de la ciència o de la llum perquè el creixement de l'arbre és fruit de l'energia de la llum. Sobre la relació de la llum i Déu, només cal tenir present que en algunes obres d'art Déu és representat per raigs de llum. Segons l'autor abans esmentat, l'olivera és l'arbre que millor simbolitza la llum i la ciència, ja que segons una tradició medieval una olivera va créixer sobre la tomba d'Adam, considerat el primer dels homes. També cal recordar que al llarg de molts segles, l'oli ha estat un combustible per il·luminar estances mitjançant làmpades. Avui dia, el 4 d'octubre, que es festeja Sant Francesc d'Assís, es fan ofrenes d'oli per il·luminar la seva tomba.

54

L'arbre de la creu de Jesús té un clar precedent en el llibre del Deuteronomi: "Quan sigui executat un home per un delicte que mereixia la pena de mort, si el penges en un arbre, el seu cadàver no ha de quedar penjat durant la nit; enterra'l el mateix dia, perquè un penjat és un maleït de Déu" (Dt 21,22). Al llarg de l'època medieval l'arbre de la creu passa a anomenar-se *Lignum vitae* o arbre de la vida. El franciscà Bonaventura de Bagnoregio l'any 1260 escriu que l'arbre de la vida ha de servir per explicar la vida de Jesucrist. Per aquest motiu, l'arbre de la vida està subdividit en 12 capítols o fruits que corresponen a 12 branques de l'arbre on s'explica l'origen, la passió i la glorificació de Jesucrist. Per tant, els 12 fruits simbolitzen les virtuts del Salvador. Un magnífic exemple pictòric del que representa el *Lignum vitae* és el fresc anònim pintat entre el 1342 i el 1347 a la paret meridional del transsepte de la basílica de

Bèrgam i que s'anomena: "Albero della vita" (Zanchi, 2003). Segons Merindo (Merindo, 1993) l'arbre és la imatge de Jesucrist i de la creu. La disposició de l'arbre com un tronc del qual neixen les branques és una figura que ens permet ordenar i jerarquitzar la vida de les persones, com la vida de Jesús a "l'Albero della vita" i de les famílies. En aquest darrer sentit, l'arbre es fa servir com l'arbre genealògic, que serà molt utilitzat per les dinasties reials.

Cal expressar que, lligat a l'arbre de la creu, apareix l'arbre del mal. Per tant, també l'arbre es converteix en un mitjà o suport per castigar. Aquest seria el cas de l'arbre de la força. Així doncs, també hi ha arbres amb connotacions negatives, com el saüc, que es considera el símbol del diable, ja que es creu que Judes es va penjar d'un saüc.

Convé puntualitzar que malgrat que l'arbre de la Creu, del qual es descobreix l'espècie, s'associa amb el patíbul on fou executat Jesús de Natzaret, aquest arbre també simbolitza la salvació. Segons Armand Puig, (Puig, 2004) Simó de Cirena va deixar a terra el *patibulum* o travesser de la creu vora el pal vertical plantat o *stipes*. Els soldats van fer ajaure Jesús amb els braços estesos damunt del travesser de la creu. Sembla que va ser clavat de mans i peus i amb el cap per damunt. L'any 1968 es va descobrir un ossari amb els ossos d'un home que havia estat crucificat a mitjan segle I dC. Sembla que els peus d'aquest foren clavats per dos claus que travessaren una placa de fusta d'oliver que s'unia al pal vertical. Per tant, podria ser que l'olivera fos la fusta utilitzada per recolzar els peus de Jesús i unir-los al pal vertical? Aquest fet, si fos veritat, certificaria, encara més, el caràcter sagrat d'aquest arbre.

En conclusió, l'arbre de la Creu acaba convertint-se en l'arbre de la vida, ja que es converteix en símbol de salvació. La iconografia també ho confirma ja que quan hem fet referència a "L'albero della vita", el que apareix pintat és l'arbre de la Creu amb Jesús crucificat. Tenim moltes altres referències artístiques i litúrgiques d'aquest fet, com els mosaics de Sant Climent a Roma o un dels prefacs de la Missa que diu: "Aquell que vencia en un arbre, en un arbre fou vençut, per Crist Senyor nostre."

A la Bíblia s'esmenta un altre arbre de gran importància per a l'art: l'arbre de Jesè. Segons el profeta Isaïes, del patriarca Jesè sortirà un arbre i una flor que simbolitzen l'anunci de l'arribada de Jesús: "Sortirà un tany de la soca de Jesè, brotarà un plançó de les seves arrels. L'esperit de Jahvé reposarà sobre ell." (Is 11, 1) Aquesta imatge ha estat molt reproduïda, sobretot, al llarg dels segles XIV al XVI i en naixerà l'idea de l'arbre genealògic, que també serà molt utilitzada per les dinasties reials a l'època medieval.

6. La percepció de la natura del clergat

Tot i que en el títol d'aquest subapartat parlem del clergat, són els monjos i, sobretot, els ermitans catòlics, els que viuen més en contacte amb la natura¹⁰. A tall de resum, podem dir que per als monjos i monges de Montserrat o del santuari de Puiggraciós i d'altres monestirs, com el del mont Athos, la natura i el paisatge parlen de Déu, ja que són la seva obra.

10 Per escriure aquest subapartat, hem fet servir el treball de recerca de Montserrat Vilalta titulat: "El valor espiritual del paisatge. Montserrat", que conté un apartat dedicat a resumir els temes més importants tractats en les entrevistes als monjos sobre les relacions entre la fe i el paisatge.

Per tant, la relació entre els elements naturals i els éssers humans et reporta uns valors interns. Per als monjos cristians ortodoxos, la natura és la icona de Déu, tal com ho explica sant Joan Damascè.

El següent fragment és un exemple molt clar de la visió de la natura d'un monjo: "Quan vaig descobrir que Déu existia, alguns paisatges em feien plorar de bonics que eren, i no simplement per la qüestió estètica sinó perquè alguna cosa saltava en el meu interior i em feia saber la presència de Déu". En conseqüència, per a molts religiosos, Déu els parla a través de la natura i, per tant, a través dels arbres, que són uns dels seus éssers més singulars. O dit d'una altra manera, el contacte amb la natura els apropa a Déu i a la seva creació. De ben segur que l'exemple de sant Francesc d'Assís d'orar i pregar entre les alzines que envolta Assís són una gran influència que també ha traspuat en l'obra de molts literats creients. Aquest seria el cas del *Cant Espiritual* de Joan Maragall:

*Si el món ja és tan formós. Senyor, si es mira
Amb la pau vostra a dintre de l'ull nostre,
Què més ens podeu dà en una altra vida?*

7. Conclusions

Abans de presentar les breus conclusions d'aquest treball, voldriem fer una reflexió prèvia. Al llarg de l'article, hem intentat fer veure que hi ha dues maneres de relacionar-se amb els arbres i amb el medi natural.

La primera prové d'una lectura intencionada del Gènesi on l'espècie humana se situa per damunt de la natura per dominar-la i aprofitar-la. Aquesta interpretació és producte d'oblidar, intencionadament, que el Gènesi i el Pentateuc són llibres destinats a pobles ramaders seminòmades, per als quals el concepte de domini

equival al de custòdia, és a dir, un aprofitament curós dels recursos naturals. Ara bé, aquesta lectura antropocèntrica de la natura —que es consolida a Europa Occidental durant el Renaixement i que és la base del positivisme i el materialisme que es desenvolupen al llarg dels segles XVII i XVIII i que, a la vegada, genera la destrucció de molts ecosistemes al llarg dels segles XIX i XX a Europa i en els altres continents on s'establiran els europeus— acaba generant la crisi ecològica global actual.

La segona prové, al nostre entendre, de l'exemple i els ensenyaments de sant Francesc d'Assís i d'altres pensadors cristians, on la relació amb els arbres i el conjunt d'espècies animals i vegetals és més fraternal i, per tant, de respecte i estima. Per fortuna, des de fa unes dècades, l'antropocentrisme que ha marcat les relacions societat i medi està deixant de ser l'única forma de pensament i, cada vegada amb més força, una altra manera de relacionar-se amb la natura, molt més integradora, està guanyant força. Fins i tot l'Església, en el seu darrer catecisme, condemna les accions poc curoses amb la natura. En concret, el nou catecisme esmenta: “les diverses criatures, volgudes en llur propi ésser, reflecteixen, cadascuna a la seva manera, un raig de saviesa i de la bondat infinites de Déu. Per això l'home ha de respectar la bonesa pròpia de cada criatura, per evitar un ús desordenat de les coses amb menyspreu del Creador i amb conseqüències nefastes per als homes i el seu entorn”.

Al llarg de l'article hem comprovat, mitjançant nombrosos exemples, com els arbres són presents en els textos bíblics, ja sigui com a elements simbòlics (l'arbre de la vida, l'arbre del coneixement i del mal, l'arbre de la creu...) o com a espècies concretes

amb atributs i símbols propis. Si tenim present que la Bíblia és un dels llibres més llegits de la història, no és d'estranyar que la presència dels arbres en el folklore i les tradicions del pobles, sobretot de religió cristiana, sigui molt abundant.

Una de les primeres i més interessants conclusions que podem extreure de relacionar el cristianisme i els arbres, és que com a espècie vegetal que pot viure segles i, en ocasions, mil·lennis, està arrelada al sòl i mitjançant el tronc i la capçada es projecte cap al cel, permet ser utilitzada com a símbol de referència de virtuts humanes i també com a element al·lisonador vers les persones. La longevitat i la morfologia dels arbres i de les seves fulles els ha fer portadors de diferents càrregues simbòliques. Per exemple, l'olivera, que pot ser mil·lenària i que és molt present a Terra Santa i, per tant, en els textos bíblics, simbolitza, bàsicament, la pau, la saviesa i la fecunditat. El llorer és símbol de virtut, la palma de perfecció, l'alzina i el roure de fermesa i de fidelitat i el xiprer d'acolliment, repòs i benestar.

Una segona conclusió és que els arbres que apareixen esmentats per les seves virtuts i, en conseqüència carregats de simbolisme, tal com ja hem comentat, han estat utilitzats pel folklore religiós i popular. Per exemple, l'olivera és present el Diumenge de Rams en la celebració de la benedicció de la Palma. Joan Amades (Amades, 1985) ens parla de costums que reverencien l'olivera, com, per exemple, el costum a la Terra Alta que la venda d'un oliverar s'havia de fer davant dels arbres, “car del contrari s'enutjaven i no feien ni de bon tros tantes olives”. També era d'opinió general a l'esmentada comarca que el qui arrencava una olivera sense ésser morta, quan moria no entrava al cel. Amades

també esmenta que com que les oliveres havien aixoplugat la Mare de Déu quan se sentia desvalguda i a les seves branques havia estès la roba del nen Jesús, en record d'aquesta hospitalitat, els llamps les respectaven i per aquest motiu la gent s'hi resguardava enmig de la tempesta.

Una tercera conclusió és que els arbres i, sobretot, els arbres fruiters, són emprats per allisonar les persones a l'anivellar els fruits amb les bones accions de la gent. Doncs les obres de les persones són com els fruits que anualment generen els arbres, així com la rectitud en el creixement del tronc o la seva fortalesa també són emprats com a símbol d'una vida recta. També apareixen arbres que parlen i actuen com a persones i d'aquí se'n deriven llegendes on els arbres tenen atributs humans, com els casos de la palma i l'olivera que van aixoplugar la Verge Maria. Cal destacar l'esplèndid fragment del llibre dels Jutges on els arbres parlen entre ells com si fossin persones per tal de reflexionar sobre el poder i els mitjans per arribar-hi. Respecte a les fruites, que mereixerien un article propi, cal assenyalar que apareixen carregades de símbols. Per exemple, la forma de l'ametlla acostuma a utilitzar-se en l'art medieval com a marc on apareix Déu envoltat dels símbols dels evangelistes; la castanya simbolitza la castedat, la llimona la fidelitat i la magrana la reialesa i la mateixa església.

També cal assenyalar que en els textos bíblics, en ocasions, els arbres són esmentats com a punts on recolzar-se, protegir-se del sol i descansar, és a dir, es converteixen en fites del camí on conversen les persones i on fins i tot hi enterren els familiars.

En darrer lloc, cal tenir present que la veneració per l'arbre i el fort simbolisme que pren és producte, sobretot, de la seva pervivència en el temps i per tant, són testimonis de la història. Només cal recordar que hi ha oliveres a terra santa de l'època de Jesús i, en darrer terme, poden ser entesos com una escala cap a Déu, tal com els cartoixans van entendre que era la serra del Montsant al fundar la cartoixa d'Scala Dei al Priorat.

Parlar del simbolisme dels arbres implica també tenir present que hi ha arbres que atresoren qualitats positives i d'altres que gaudeixen d'una consideració poc favorable. Per exemple, Pastoureau (Pasteoreau, 1993) esmenta que en totes les civilitzacions hi ha arbres bons i dolents, favorables i nefastos, arbres que són plantats i afavorits i arbres que són talats i eradicats. Sobre aquesta afirmació, presenta dos exemples que simbolitzen els dos extrems.

El til·ler¹¹, ja des de temps medievals va ser un arbre molt admirat per la seva majestuositat, opulència i longevitat; a més a més, és un arbre que ofereix perfum i parts seves són utilitzades farmacològicament. Per aquest motiu, a França, des del segle XIII, es comença a plantar a prop dels hospitals, davant de les esglésies i, més endavant, en els passeigs de les ciutats i pobles.

El teix, en canvi, era considerat un arbre nefast i inquietant, ja que es manté verd tot l'any, com si tingués un pacte amb el diable per la seva perenne juvenesa i, a més, les seves fulles i fruits són tòxiques. Per tot plegat, les tradicions medievals consideraven que aquest arbre estava associat amb la mort i l'altre món. Per tant, era plantat en els cementiris i la seva fusta s'utilitzava per fabricar arcs i fletxes i els seus fruits tenien una utilitat

11 També cal esmentar que alguns instruments musicals medievals eren fets amb fusta de til·ler.

verinosa i avortiva. En canvi, al Regne Unit, no és així, sinó que en ser un arbre de llarga vida i perenne, aquest fet li dona un simbolisme positiu i per aquest motiu apareix plantat al costat de moltes esglésies i cemen-

tiris. Josep Maria Mallarach ens comentà que moltes parròquies de l'església anglicana van celebrar l'any 2000 festes entorn de teixos que s'havia provat que vivien des de l'època de Jesús.

Bibliografia

ABELLA, I. (1996). *La magia de los árboles*. Integral. Barcelona.
 ALESSANDRINI, A. (1993). *Pensare il bosco*. Edizioni Abete. Roma
 AMADES, J. (1985). *Costumari català. El curs de l'any*. Salvat Editores. Barcelona.
 BOYER, M.F. (1996). *Le langage des arbres*. Thames & Hudson. Londres.
 CARNER, J. (1957). *Les floretes del gloriós senyor sant Francesc i dels seus frares*. Editorial Selecta, Barcelona.
 FINOTTI, A.M. (2006). In canto degli alberi. Per una lettura simbolica. Ed. Ancora. Milà.
 GARCÍA VARELA, J. (2006). *Los valores inmateriales de la Naturaleza* [en línia]. Disponible a <<http://www.silene.es/resultado.asp?IdDocumento=43&IdAmbito=7>>
 HAGENEDER, F. (2006). *La sabiduria de los árboles*. Ed. Blume. Barcelona.
 MENGHINI, A. (2004). *Il giardino dello spirito*, Petrucci Editore. Città di Castello.
 MUSSELMAN, L.J. (2003). *Los árboles en el Corán y en la Biblia* [en línia]. *Rev. Unasyva*, núm. 213. Disponible a <<http://www.fao.org/docrep/005/y9882s/y9882s11.htm>>
 NADKARNI, N.M. (2008). *Between earth and*

sky. Our intimate connections to trees University of California Press. Los Angeles.
 PASTOUREAU, M., Et al. (1993). *L'arbre. Histoire naturelle et symbolique de l'arbre, du bois et du fruit au Moyen Age*. Editions Le Léopard d'Or, Cahiers du Léopard d'Or, 2. Paris.
 PONTING, C. (1992). *Història verde del mundo*. Ediciones Paidós. Barcelona.
 PUIG, Z. (2004). *Jesús. Un perfil biogràfic*. Editorial Proa. Barcelona.
 ROMA, F. (2000). *La simbologia del xiprer a Catalunya* [en línia]. Disponible a <http://www.francescroma.net/web/xiprer.doc>
 VERICAT, L.M. (2008). *Diccionari de símbols cristians*. Ed. Farell. Barcelona.
 VILALTA, M. (2008). *El valor espiritual del paisatge de Montserrat*. Treball de recerca del doctorat de Medi Ambient de la Universitat de Girona.
 VILALLONGA, M. (1986). *Els arbres*, Diputació de Girona, Col·lecció Josep Pla, 1. Girona.
 ZANCHI, M., et al. (2003). *L'albero della vita*. Basilica di Santa Maria Maggiore in Bergamo. Opera Pia Misericordia Maggiore. Bergam.
 VVAA (1993). *Catecisme de l'església catòlica*. Coeditors Catalans del Catecisme.
 ZOHARY, M. (1982). *Plants of the Bible*. Cambridge University Press. Cambridge.